

ՖԻՐԱՆՔՕ-ԹՈՒՐԲ ՄԻՋԱՂԵՊՈՐ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

—

Ֆիրանքո-թուրք վէճը փակուեցաւ առանց, ինչպէս շատ մը եւրոպական ու հայ թերթերը բազմացին ու յուսովորին, ո եւ վճռական հետեւանք ունենալու արեւելեան խնդրոյն համար ընդհանրապէս եւ հայկական խնդրոյն համար մասնաւորապէս։ Ֆիրանքական կառավարութիւնը չընդգնեց վէճը եւ պաշտօնապէս անոր չլցցեց հայկական խնդիրը, հակառակ որ Ֆիրանքական մամուլին մեծ մասը այդ բանը պահանջեց կառավարութիւնէն։ Ֆիրանքական գրահաւորները զացին ուրեմն Միտլիքի զուտ Ֆրանսական մէկ քանի որոշ խնդիրներու համար միայն։

Կարելի չէ սակայն ըսել թէ անոնք որ Ֆրանքո-թուրք վէճէն աղպիսի հետեւանքներ սպասեցին, անկարելի երազով մը օրօրուող միախառններ էին, Ֆրանքո-թուրք վէճը կրնար ունենալ աւելի ընդհանուր եւ աւելի կարեւոր հետեւանքներ, կրնար բանալ արեւելեան խնդրին առ շատ մը նշաններ ատոր կարելութիւնը կը շնչէին այն պահուն ուր այդ յոյսերը յայտնուեցան, ոչ յոյսերը օգը ելան ու թէ որովհետեւ Ֆրանքո-թուրք վէճին պատճառով կազմուած կացութիւնը իսկականօրէն անընդունալ էր աղպիսի յոյսեր ներշնչելու, այլ որովհետեւ եւրոպական պետութիւնները չկըրցան, այս անգամ ալ, համաձայնել այդ յոյսերն իրագործելու համար։ Յոյսերու այդ վիժուէն կարելի չէ սակայն հետեւցնել թէ Ֆրանսական կառավարութիւնը ոչինչ չէ փորձած Տաճկաստանի կեղեքեալներուն կացութիւնը բարելոցելու գործին նպաստելու տեսակէտով։ Անտարակուսելի է որ երբ Մատուռնի դէպքերուն, Մուշի, Թամպարայի քարգերուն հետեւանքով կարգ մը Ֆրանսացի մեծանուն հայաստանցի Պ. Տելքաւէին ուշադրութիւնը հրուիրեցին Հայաստանի կացութեան վրայ, Պ. Տելքաւէ անտարբեր չզտնուեցաւ դէպ ի հայկական խնդիրը, ուղից բան մը ընել Հայոց ի նպաստ, յուսալով որ համաձայնութիւն մը կարելի պիտի ըլլար զոյացնել այդ մասին առւս կառավարութեան հետ, ընդունեցաւ Պ. Քիլիսարը եւ իր յօժարութիւնը յայտնեց Հայոց ի նպաստ աշխատելու։ Պ. Լամատորֆի հետ ի Բարիք իր ունեցած տեսակցութեանը մէջ, հայկական խնդիրը յարոյց, Գործընկերք մէջ ալ խնդիրը իր նախաձեռնութեամբ նկատողութեան առնուեցաւ, վէճի դրուեցաւ։ Բայց կ'երեւայ թէ համաձայնութեան մը կարելի չէ եղած յանդիմ առւս կառավարութեան հետ, — գէպցերը այժմ այս բանը կը ձգտին ապացուցանել, — եւ կամ թերեւս ալ ի՞նչ տեսակ մը եզրակացութեան յանգած են այդ խորհրդակցութիւնները, այդ եզրակացութիւնը այն չէ զոր կը բազայն հայ ժողովուրդը։ Ռուս կառավարութիւնը, ինչպէս իրողութիւնները կը թուին այժմ հաստատել, կ'երեւայ թէ չէ հաւանած որ Ֆրանքո-թուրք անհամաձայնութեան միջոցին Ֆրանքո-թուրք գործունէութիւն մը փորձուի՝ հայկական խնդիրը լուծելու համար։ Այն ոգուն համեմատ որ ներշնչեց 1895ի մեծմորանտումը, առւս կառավարութիւնը յայտնած ըլլալու է որ ինքը կը փափագի իր ձեռքովը, միայնակ ու իր ուզածին պէս կարգադրել Հայոց խնդիրը, եւ առաջարկած ըլլալու է Ֆրանքո-թուրքական կառավարութեան Ֆրանքո-թուրք վէճը փակել զուտ Ֆրանսական կարգ մը որոշ պահանջումներուն հետեւանքով միայն։

Իր նոյն 13ի թուով, «Թանով», կիսապաշտօնական յօդուածի մը մէջ, շատ յստակօրէն՝ հակառակ կարգ մը դիւանագիտական մեղմամբումներով՝ կը բացատրէր այդ իրերու վիճակը որ Բոսթրէնի տեսակցութեան ի վեր կազմուած էր. թէպէս Միտլիքի նաւապահ ջոյցին հետեւանքով միայն հրապարակուեցաւ, «Պէշդե կու՝ յիչեցնել, կ'ըսէր «Թան», թէ մեր ազգեցութիւնը քանի որ տարին ի վեր հուսալի էր Արեւելքի մէջ, Հայաստանի խնդիրը, հինգ տարի առաջ, տեսակ մը արեւնոտ պայքար էր զոր Անգլիան եւ Ռուսիան կը մղէին իրարու դէմ։ Միեւն ածորհաւ չմասնակցեցանք։ Մեր գլխաւոր մեծները մեզ կը մղէին զեպ ի այն չարփում որ Անգլիոյ մէջ կը յուզուէր ի նպատակ Հայոց, չարփում որուն մէջ կ'ստատիս իր մեծ ձայնը լսելի ըլլաւ։ Բայց մեր հաստատարութիւնը առւսական ներգաղակցութեան՝ կ'անգամալուծէր մեր բարի կամեցողութիւնը, արդէն շատ երկչոտ։ Յետոյ Արեւելքի մէջ երեցաւ անձնակաւ միջամտութիւնը Վիլհելմ Բ. ին որ եկաւ ինքզինքը ներկայացնել Մուլթանի իրրեւ բարեկամ մը եւ իրրեւ պաշտպան մը։ Այսպէս, թերեւս աւելի իրերուն ընական բերմամբը քան մեր յանցանքովը, մենք ըզրորովին երկրորդ աստիճանն ինկանք։

«Մուլթանի սխալն այն եղաւ որ կարծեց թէ Ֆրանսա ընդունած էր իր ազդեցութեան այդ հուսալուծ։ Թէ Միտլիք առիպումը ըլլար նպատարաւոր առիթներու սպասել որպէս զգացնէր թէ չ'ուզեր թոյլ տալ որ գինքը անպի համարին եւ որպէսզի իր բարոյական շահերուն դէմ գործածած մեղանշուններուն վերջ դնէր, առի հասկանալի է վերջապէս։ Բայց թէ իր քթին խնդային եւ խոտմաղորւժ գտնուէին իրեն հանդէպ, երբ նոյն իսկ խնդիրը օժմանեան զատարաններէն արդար հաշակուած գործերու վրայ էր, ալ ասի էլուն կիցն էր, եւ չէինք կըրնար հանդուրժել զայդ։»

Բայց ոչ մէկ ազգի ձեռնարկն Արեւելքի մէջ այնքան նախաձեռնութեան չի նկատուիր ուրիշ ազգերէն որոսկ Թրանսայնիւնը Ու մէկ ազգ այնքան դժուարութեան պիտի չհանդիպէր որքան Թրանսասիային գործողութեան մէջ զոր ձեռնարկեց եւ յաջողուց Ռուսիոյ մեղի խրախոյս կրնար գալ, Ռուսիոյ մեղի բարոյական արհաւիրքին կրնար գալ:

Ռուսիայէն, Անշուշտ Ռուսիան ուղղամտ եւ հաւատարիմ դաշնակից մըն է Բայց Տաճկաստանի ինչոյրը ճիշդ այն միակ կէտը կը կազէ՝ ուր ռուսական եւ ֆրանսական քաղաքականութիւններն իրար կը սկըղեն: Խորիմի պատերազմէն յի վեր, Ռուսիա ու մ.ն.ք. Միջերկրականի արեւելեան կողմը իրարմէ տարբեր նպատակներու կը հետամտին: Նրկեակ նիդակկույութեան մէջ տիրապետող ամբողջ ամուր կամար պէտք է, երկու ժողովուրդներուն իրարմէ վրայ ունեցած ամբողջ բարեկամական վստահութիւնը պէտք է, երկու բարեկամ կառավարութեանց ամբողջ թաքթիքը պէտք է՝ երկու ազգերու միջեւ անհամաձայնութեան մը կամ պարզ թիրիմացութեան մը առաջին աստիճանաւորել եւ մեր ջանքերն իմաստնօրէն չափել, ասոր համար է որ կըրցանք մեր ազգիցուութիւնը վերահաստատել Արեւելքի մէջ:»

Ետքը որ կազմուեցաւ կարգ մը մտքերու մէջ՝ ֆրանքո-թուրք վէճին ու ֆրանքո-ռուս սեռակցութեան առիթով, բացարձակ ինքնավարութեան մը Հայաստանի մէջ յանկարծական հաստատուելէն անշուշտ ազգային բանի մը իրականացման վրայ — ասի միշտ պէտք է կրկնել — այն սառն կրնա՞ց վստահութեան յոյս դնել, երբ մենք իսկ մեր ուրբն ուժովը պարտաւորեմք դիւանագիտական եւրոպեան նախարարները այդ նոր կացութիւնը զոր մեր ճիշդ ստեղծած պիտի ըլլայ: Յոս ապոյտ ամբողջ տարի էր որ ֆրանսական կառավարութիւնը պիտի օգտուէր թուրք կառավարութեան հետ ինչպէս պարագայով եւ իր մասնաւոր պահանջումներուն հետ պահանջէր նաեւ Թուրքիոյ Հայոց դէմ զործ գրուած սխառմական հալածանքին վերջնական դադարումն եւ գործադրութիւնն այն մէկ քանի՜ էական անհրաժեշտ քաղաքականութեան որո՞՞ք: Յի մեմորանտումին մէջ նշանակուած էին: Անոնք որ այն յոյսը տնտեսին, չէին անդիտաւորաւ որ Թրանսասիայի յայնակ անկարող էր ազգային պահանջման մը անմիջական ու ամբողջական գոհացումը ստանալ, եւ գիտէին նաեւ թէ ներքին ալ չէ միմիայն Թրանսայնի սպասել որ լոկ իր ուժերովը լուծէ այդ կնճռոտ խնդիրը որուն մէջ պարտաւորութիւնն ստանձնան եւ Պերլինի դաշնագրին ստորագրող վեց պետութիւնները միանգամայն: Սպասուածն այն էր որ պ. Տիւրքանով, կըթինչով ֆրանսական հանրային կարծիքին վրայ որ ազգ միջոցին այդ իղձը կը յայտնէր միանմուտ, պիտի յաջողէր, Գործընկերի տեսակցութեան մէջ, ազգէ առաւ կառավարութեան վրայ, համոզել զայն թէ վայրկեանը եկած է Տաճկաստանի մէջ տիրող այլաճողակ իրերու վիճակին վերջ դնելու, եւ պիտի կարենար մղել ոռւս կառավարութիւնը որ ֆրանսականին միանաւ հրաւերելու Պերլինի դաշնագրին ստորագրող վեց պետութիւնները ձեռնարկել կորովի գործունէութիւն մը այդ Պերլինի Տաճկաստանի վերաբերող յօդուածները գործադրելու համար: Անոնք որ այդ յոյսերը կը տածէին, գիտէին որ Ռուսիա իր ուրբն ծրագրին ունի Տաճկաստանի ապագային համար եւ մասնաւոր Հայոց խնդրոյն մէջ. բայց կը կարծէին թէ այն միջոցին՝ ծայրայեղօրէն զգաղած Մանչուրիոյ մէջ, ան պիտի չընդդիմանար Թուրքիոյ Հայոց կացութեան բարեւոյթ մին համար եղած ջանքերու: Պ. Քոչնէ կը կարծէր — ինչպէս որ ըսաւ Նոյ, հի նիստին ճառին՝ մէջ — թէ որպէսի Գերմանիան Ռուսիան հանդիսաւ թողու Մանչուրիոյ մէջ, Ռուսիա համաձայնած էր Գերմանիան ապառ թողուլ Փոքր-Ասիոյ մէջ, իր Պաղատանի երկաթուղիին համար մասնաւորաւ ու կը մտայնէր թէ Թրանսասիա որ ասոր հրամայով ինչի մէկ կարեւոր որ մասը դրած է, կրնար Գերմանիան համոզել որ նոյն իսկ այդ երկաթուղիին ապագային, իոյն իսկ Եւրոպայի բոլոր նիւթական շահերուն համար, անհրաժեշտ էր Տաճկաստանի մէջ — եւ մասնաւոր Տաճկաստանի ամենէն սիրահարը մասերուն մէջ, ինչպէս է Հայաստանը — ամենէն այն քաղաքականութեան զոր Պերլինի դաշնագրեր պայմանագրած էր: Ու պ. Ալիշ, «Մեր վիւտը ըստ իր յօդուածին մէջ որ Զարին Գործընկերը հասնելէն քիչ առաջ երեւցաւ, յստակօրէն յայտնել յետոյ թէ 1895ին Հայաստանի քաղաքականացման անգործադրութեանը պատճառը Ռուսիան էր, անուղղակի կերպով կը զգայնէր թէ անկից ի վեր Նրկեակ նիդակկույութեան յարաբերութիւններն աւելի մտերմական ու սերտ դարձած ըլլալով, Ռուսիան թերեւս այժմ զոհուցուց ինչի մը պիտի ընէր իր դաշնակցին՝ հայկական խնդրոյն մէջ:

Այդ յոյսերը չիբրակաւացան: Ռուսիա կ'ուզէ միշտ Տաճկաստանի կեանքն ու մանր ձեռքն ուսնելու, եւ իր ձեռքը միայն Թրանսասիան նաւային ցոյցին ստանի, երբ Թրանսասիա որ զուտ ֆրանսական պահանջումները կը ներկայացնէր Սուլթանին, պ. Զինովիէթ քանիցս Սուլթանին ներկայացուց իւր խիստ ոճով նոթեր Հայաստանի կացութեան մասին: Երբ 1895ին Անգլիա ուղեց իր ձեռքովը կարգադրել հայկական խնդիրը, Ռուսիա քաջաբայեց Անգլիոյ ամբողջ ծրագիրը, եւ նոյն իսկ քրտօրէն հակահայ ընթացք մը բռնեց եւ ասով ջարդերուն կատարմը իրաւուն սեց: Եւ այդպէս ըրաւորովեւ

տեւ. Անդրէիս կ'ուզէր հակառակ Ռուսիոյ իրազդորդել իր ծրագրերը, եւ որովհետեւ Հանժեթոյի դահ-
լիճն ալ Լոպանոֆի Ռուսիային հետեւեցաւ. Ժողովարար, այս անգամ, եթէ ֆրանսական կառավարու-
թիւնը քրտւելիքն յայտարարէր որ միասին քաղաքականութիւնն ստանն հայկական խնդրոյն լուծում մը
տալու, Ռուսիոյ յայտարարած ըլլալու էր ինքը կ'ուզէ այդ խնդրին իր ուրոյն ծրագրերներուն հա-
մեմատ լուծել, բայց այս անգամ Ռուսիոյ ընթացքը հանդէպ Հայոց չունեցաւ. այն սուր հակակրու-
թիւնը զոր ունէր Լոպանոֆի օրով, (եւ այլ երեւոյթի մէջ, շատ մը պատճառներու հետ, պ. Տելլա-
ռէի ազդեցութիւնն ալ դեր մը կատարած կրնայ ըլլալ.) Ֆրանսայի թիւլ չտալով հանդերձ որ իր պա-
հանջներու կարգն անցնէ հայկական խնդրոյն լուծումը, Ռուսիոյ իր ընթացքով ցոյց տուաւ. որ չա-
լած էր այլեւս ինքն ուղղակի միջամտել Հայոց խնդրոյն. պ Ալեքսիէֆի յօթիւնն ասորի ապացոյց-
ներն եղան, Ռուսիոյ ապացոյց մը յանկարծական ու կտրուկ լուծումը եղաւ. Կովկաս ապաստանած
4000) թրքաւոր փախստականներու խնդրոյն, որ չորս տարիէ ի վեր կը ձգձգուէր. ուստի կառավար-
ւարութիւնը յայտարարեց որ անտոյցմէ Տաճկաստան դառնալ ու զոյններուն ապահով դարձնել պիտի օգնէ,
իսկ միայն ուղղոյնըր ուստի ապաստակ պիտի նկատէ եւ անոնց տեղաւորութիւնը պիտի նպաստէ։ Այս բո-
լորը անշուշտ ընդթիւն ինչեւ Տաճկաստան խնդրոյն լուծմանն առաջնորդելու՝ այնպէս ինչպէս
իրենք կ'ըմտանն զայն, մասնաւոր իր կարգ մը ուստի թերթի 40000 փախստականի հարցին կար-
գադրութիւնը բացատրեցին շատ զոռուիւի եւ Հայոց համար շատ անախորժ եղանակով մը։

«Այն դիրքը կը գրէր Անտոյն Վրեմիա», զոր ուստի կառավարութիւնը մտադիր է բռնել հայկական
խնդրոյն հանդէպ, հետզհետէ աւելի որոշ կերպով կը սկսի երեւան գալ։

«Դանի քանի անգամ Կովկասի կառավարութիւնը փորձած էր վրայէն նետել հայ փախստական-
ները որ 1895ի եւ 1896ի քարոզներու հետեւանքով թուրքոյն մէջ իրենց ունեցած բնակավայրէն
ստիպուած էին հեռանալ, Արց. Կովկասի մէջ հայ տարբի նոր իրաւունք մը աղկ հաշով չի տու-
նուիր, որովհետեւ տեղական բնակչութիւնը Հայոց նկատմամբ ցոյց կուտայ զգացումներ նմանայն
զգացումներուն որ մեր մէջ հակասեմականութիւնը կը բնորոշեն, եւ որովհետեւ այդ ապրուստի
ոգն է միջոց զուրկ հազարաւոր փախստականներու պահանջուի շատ ծախքի եւ վարչական տաղ-
կութեանք առիթ կուտայ, Հայկական քաղաքական բնիկութիւնները վերջին ծայր սահմա-
նափակ արտօնութիւններ ունեն, որովհետեւ կը վախճուի որ անոնք շատ դժուար քաղաքական եւ
ապաստանական ընկերութիւններու կը փոխուին (որ, զինչպէս ուստի կանալ կառավարութիւնը փա-
խստականներուն թուրքա զառնալ կ'ուզէ, Հայերը բնաւ փախստող չեն դառնալու (?), եւ արդէն
թուրք հիւստիտոսներն ալ գրեթէ միշտ կը մերժեն անցագիր տալ անոնց։

«Այս կացութեան հանդէպ, ուստի կառավարութիւնը, վերջ մը զննելու համար այս անգահացու-
ցիչ իրերու վիճակին, ամենամեծ կարեւորութիւնն ունեցող որոշում մը տուաւ։

«1902 փետրուար 28էն սկսեալ ուստի հողի վրայ գտնուող բոլոր հայ փախստականները ուստի
պատակ պիտի նկատուին, եւ պիտի տեղաւորուին իրենեւ երկրագործ կայսերական կալուածներու
վրայ, Տաւր Թաւր յետոյ պիտի կարող ըլլան ստացական հողատնայնացումը տիրանալ, եւ այն ատեն
ղինթալական ծառայութեան ալ պիտի կոչուին՝ Ռուսերու պէս։

«Հայկական խնդրը, այն ամենանիւ մէջ որ Ռուսիոյ հետ անմիջական կապ ունի, այս որո-
շումով լուծուած էր թուի Ռուսերն ու Հայերն այս որոշումին դէմ կ'երեւան (?)։ Այն Հայերը որ
թրքական լուծել չեն հանդուրժեր, Ռուս պիտի ըլլան այլեւս, Ռուսերն առով որ չանի Հայաւարուոր
բազմակներ որոշող բացառական պէտք ունի Կովկասը, այնքան ընդրի ու այնքան քիչ բնակաւոր,
յորմեհետէ անխորհրդաբար թող տուին որ Տուրքոյնըր, որոնք անգուզական երկրագործներ էին,
Գանատա գաղթին։ Թուրքոյն կուրծքին վրայէն բնա մը պիտի պակսի (!), եւ փախստականները պի-
տի կարողանան վայելատեւութեան համար իրենց յարուած թողլով (!), բարեկեցիկ եւ սպասարկող գիւղ-
ցիներ դառնալ, ինչպէս՝ ուստի կողին վրայ տեղաւորուած այնքան ուրիշ աղքատակութիւններն»

Արց. թրքահայոց իտէար ուստի ապաստակ ըլլալը չէ. ուստի ապաստակ ըլլալով, Հայոց անհատա-
կան հանգանակութիւն, օրէնքի առջեւ հաւատարմութիւն կը վայելէ, եւ փոքր քարիք մը չէ ան-
շուշտ. բայց իր ազգային անհատականութիւնը ծանր վտանգով կը փորձեն ենթարկելու. եթէ այն մի-
ջոցները որ Աւերապարտ Գ. էն ի վեր ձեռք կ'առնուին Ռուսիոյ Հայոց դէմ՝ շարունակուին, եւ ատի
շատ մեծ շարիք մըն է, միծաղոյն չարիքն է։ Ռուս դիւանագէտներուն կամ համալսարանականներուն
իղիղըր որոքի կ'ելլեն երբ Հայերն ազգայնական ձգտումներ ցոյց կուտան. արդ, Ռուսերն մը որ, Բաս-
թովի զօրավարին օրով, արարատեան նահանգին մէջ հայկական թաղաւորութեան մը ծրագրը
խմբագրեց՝ համաձայնութեամբ ներսէն Աշտարակեցի կաթողիկոսին, եւ այդպիսի յոյսեր ներշնչելով
Հայոց օգնութիւնը վայելեց Գարսի դէմ իր մշած պատերազմին մէջ յաղթական ելլելու համար։

այսօր Հայերը թագաւորութիւն մը չէ որ կ'երազեն կանգնել Վանի կամ Էրզրումի մէջ, կ'ուզեն միայն ունենալ վարչական ինքնավարութիւն մը, որ իրենց թոյլ տայ զարգանալ իրրու ալդու-
թիւն եւ իրրու անհատ: Անկարելի, անիրազդեղի բան մը չէ ասի, եւ ոչ ալ ոռւսական վիթխարի
պետութեան դէմ ո եւ է վառնց կրնայ բերել այդ ծրագրին իրականացումը: Ընդհակառակն, եթէ
Ռուսիա անկեղծօրէն օգնէ Հայոց այդ բաղձանքին իրագործման, բոլոր Հայերուն հպակրութիւնն
իրեն կը շահի, եւ Ռուսիա դիտէ՝ աւելի քան ուրիշ ո եւ է պետութիւն՝ թէ Հայերը զանցադելի քա-
նակութիւն մը չեն: Այս բոլոր տեսակեանքով է որ նպատակայարմար եւ ուշիմ թուեցաւ ինծի
Հնչակեան կուսակցութեան միաժամանակ դիմումը ոռւս եւ ֆրանսական կառավարութեանց, դիմում
որով չէ թէ պ. Ջերգիւն պէս «ուզածդ բոլէ մեզի» կ'ընէին Ջարին ու «այս երկրեցիկն օրթոտոքս ե-
կեղեցւոյն մէջ ճիւղը» համարելու չափ կը սարկնայային, այլ կը յեղեցնէին Ռուսիային, — ինչպէս
եւ Ֆրանսային — որով պարզօր կոր անոնք ունին Հայոց հանդէպ, բազմաթիւ հանդիսաւոր յանձ-
նառութիւններու հետեւանքով: Ոռւս կառավարութիւնը սպասուած պատասխանը չտուաւ Հայոց
կոչին: Բայց իր ընթացքին մէջ քննուած տեսանք այն մոլորիկն հակակրութիւնը զոր Լոպանով
ատեն ցուցուց: Ռուսիա յայտարարեց հանդիսաւորապէս թէ չ'ուզէ որ Հայերը ջարդուին, հալած-
ուին, կողոպտուին: Եւ ասի նշանակելու կէտ մըն է, որ կրնայ յարաբերական գոհունակութիւն մը
առթել, որովհետեւ Ռուսին որստեմական ատելութիւնը ամենէն անկը վտանգն է Հայուն համար,
եւ անոր քնաքննութեան փութագիտող մեծագոյն ստատրը: Հայերը կրնան, ու չա՛ն ունին, միշտ չարու-
նակել ինչ որ Զանչեան ասէր, այսինքն ջանքեր ընել քննելու համար Ռուսին Հայոց հանդէպ հա-
կարկութիւնը, — որ արեւելք անխնայ տոյն իսկ ոռւսական տեսակէտով սխալ բան մըն է, — աստույ
սակայն մեր ազգային ծրագրէն նշանախեց մ'իսկ զոհելու:

Այս պայմաններուն մէջ, պ. Տեղբասէն դժուար է մեղադրել եթէ չիրականացուց այն յոյսերը
որ իր վրայ դրուած էին Պ. Տեղբասէն Գործերին խորհրդածութեանց մէջ Հայոց հարցն ալ յարուցած
է, բայց դէպքերը կը ձգտին ցոյց տալ թէ չէ յաջողած համաձայնութիւն մը գոյացնել ոռւս կա-
ռավարութեան հետ՝ այն հիմունքին վրայ որով Հայերը կ'ուզեն իրենց խնդիրը լուծուած տեսնել,
Բայց կարելի է մեղադրելի գտնել որ պ. Քիյոսարին ու Վլադիպուտն ջանասային չնորձած
ունկնդրութիւնը թոյլ տուած ըլլայ հրապարակել, քանի որ պատմութիւն չունէր թէ վճռական
քալ մը կրնար աճել հայկական դատին լուծման համար: Բայց ատկից չեմ կարծեր որ իրաւունք
ունենանք հետեւցնելու որ պ. Տեղբասէն այդպէս վարուած ըլլա՞յ պարզապէս հայկական խնդիրն որ
Սուլթանին հետ ունեցած մասնաւոր հարցերուն լուծումը փութացնելու համար շահագործուած նը-
պատակով: պ. Տեղբասէն չէ որ կանչած է պ. Քիյոսարը կամ Վլադիպուտն՝ քահանան, այլ ընդունած է
զանոնք՝ երբ ունկնդրութիւն խնդրած են, ինքը չէ որ լրացիրներուն զրկած է զանոնք լնդունած
ըլլալ ծանուցանող լուրը, այլ գայն հրատարակելու անոնց փափաքին չէ ընդդիմացած:

Բայց ինչ որ իրաւ քննադատելի է պ. Տեղբասէնի մէջ, իր նոյնմանը 4ր ճառն է: Այդ ճառը հա-
մապատասխան չէր կացութեան, եւ այն զգացումներուն զոր այդ կացութիւնը ստեղծած էր Փրան-
սական հասարակութեան մէջ: Պ. Տեղբասէն ծայրագիտօրէն ծանրացաւ Լորանտոյին, Թուպինի եւ քա-
րափներու խնդրոյն վրայ, երկրորդին ջանաց բացատրել թէ այդ խնդիրները կ'արժէին որ անոնց
համար Փրանսական կառավարութիւնը յարաբերութիւնները խզէր թուրք կառավարութեան հետ:
մինչդեռ այնքան բնական էր եւ այնքան անհրաժեշտ որ յայտարարէր թէ այդ խնդիրները, որոնք
վերջապէս ինքնին չառ տանձանափակ կարեւորութիւն մը ունենին, ջրի կաթիլը եղած էին որ առկ
զաւթաբէլ կը յորեցնէ, եւ թէ նաւալից ցոյցին բուն պատճառը այն բոլոր նշականքներն խոտմնա-
ղում եւ անելիւթօրէն հակամարդկային, հակաքաղաքակրթական ընթացքն էր զոր Սուլթանը կ'ու-
նենար երկար առեւնէ ի վեր, ջարդելով այն ժողովուրդները որոնց վիճակը բարեօքել խոտացած
էր Եւրոպային, ամէն առթիւ պարտապահում խաղախ գոհունակով Եւրոպային հանդէպ, քաղաքա-
կան, առեւտրական ամէն խնդիրներու մէջ (1): Խորհրդաբանը, սրտնեղած՝ Թուպինիի, Լորանտոյի

(1) Նոյնմանը 4ի ճառին վրայ պ. տը Պլոյից, որ մեծ համակրողներն մէկն է պ. Տեղբասէն, հե-
տեւեալ կարծիքը կը յայտնէր «Թալմազին մէջ. «Ամենայն անկեղծութեամբ կ'ըսեմ, եւ թող պ. Տեղ-
բասէն ներքէ ինծի: Պ. Տեղբասէն ոչինչ աւելցուց (այդ ճառով) իր պետական մարդու համբաւին ու մա-
նաւանդ իր վաշխած վարկին»:

«Պ. Տեղբասէն ունկնդիրները ապաւո՞մ մնացին, եւ անոնց հետ Ֆրանսան ու ամբողջ աշխարհ,
Ալկերեւէ որ այսօր Գրանէի», Լորանտոյի, Թուպինիի խնդիրները երկրորդ կարգն ինչո՞ւ են եւ թէ
արդէն ո եւ է ատեն անոնք չեն ներկայացուցած կարեւորութիւն մը որ նաւային ուղարկ մը արդա-

նուիրութեամբ աշխատող և տարածութեամբ հոգածութենէն, նախարարը բանադատեց բացատրութիւն տալու բուն խնդրոյն, հայկական խնդրոյն վրայ, այն խնդրոյն որուն համար կ'ուզէր, որ նաւային ցոյցը կատարուած ըլլար: Գ. Տեղաւիշ պատրաստուած չէր այդ օրը հայկական խնդրոյն վրայ բացատրութիւն տալու: Երեսնէն էր որ նոյն 15-ի օրը պիտի տար այդ բացատրութիւնը՝ պատասխանելով պզ. Ռուսներէ եւ Քոչնիկ հարցապնդումին, բայց պ. Սանդա եւ Քոչնիկ կցեցին իրենց հարցապնդումը պ. Սեւեթի հարցումին, Ռուսերգարանը միաձայն բացատրութիւն պահանջեց Հայոց խնդրոյն վրայ: Եւ պ. Տեղաւիշ, յանկարծակի եկած, ըսաւ հարգ մը բաներ որոնք հայկական էին, կցիտուր, մասամբ անճիշդ ու մեր գաղտնի միաձայնար նախ պ. Տեղաւիշ, խոստովանելով հանդերձ Հայոց ղէմ թուքը կատարութեան ուղղած «մասնաւոր» հայածանքը, ջանք մը ցոյց տաւ թրքական Հայաստանին մէջ տիրող կացութեան տրամաբար մեղմացնելու: «Մուշի մէջ ջարդի մը լուրը հերքուած է» ըսաւ, մինչդեռ զոտաղաբար իրական էր որ 300 հայ ջարդուած են Մուշի մէջ, ինչպէս եւ անկէջ տասը տասնուչորս դիւղ մէկանց ջնջուած են Թամզարայի մէջ: Յետոյ պ. Տեղաւիշ կրկնեց անճիշդ տեսութիւն մը որ Մուշիան ստեղծած է: «Արեւելքի այդ մասը, ըսաւ, անպատշաճօրէն Հայաստան կոչուած է, քանի որ իրօք հայկական համայնութիւն չկայ ոչ մէկ տեղ, եւ Հայերը կը գտնուին Փոքր-Ասիոյ հարիւր կէտերուն վրայ առանց մեծամասնութիւն ուր կազմել ու», արք. Փոքր Ասիոյ մէջ կան մէկէ աւելի կէտեր ուր հայկական մեծամասնութիւն մը կը տիրէ: Գիւսանադիտութեան պարտքն է անհնել այդ կէտերու եւ անոնց վրայ կեդրոնացնել բարենորոգմանց իրադրութիւնը: պ. Տեղաւիշ պէտք էր չմոռնար արդէն որ վերջին ուղեւթուք պատերազմէն յետոյ թուրք կառավարութիւնը հայկական նահանգներու սահմանները փոխեց, զանոնք խառնելով մանկատակներով բնաւ կուտ նահանգներու հետ, որպէսզի հայկական մեծամասնութիւնը արուեստականօրէն նուաճէ: Եւ եթէ ջարդերէն ի վեր Հայերուն մեծամասնութիւնը իրօք ծանր հարուած մը կրած է, կարելի՞ է ասի Հայոց մեղադրել: Փոքր Ասիոյ այդ մասը շատ պատշաճօրէն չայնաստան կը կոչուի, որովհետեւ չէտարերէ ի վեր հայ ցեղն է որ կը տիրէ, կը կուռի, կը տառապի, կ'ապրի, կ'աշխատի հոն, հայ ցեղն է որ լեռներէ, լեռնաշղթաներ, հովիտները, չեղր անուանակոչած է, հայ ցեղն է որ մինչեւ այսօր բարոյապէս տէրն է այդ երկրին, հոն գտնուող ցեղերուն մէջ ամենէն աւելի աշխատասէր, արտադրող է, քաղաքակրթին է եւ ուրոյն վարչութիւն մը ունենալու ամենէն արժանին, ան է որ նշտեց զգացած է բարենորոգմանց եւ Եւրոպայի գիթած է եւ յաջողած է իր ճայնը լսել ընել եւ 61րդ յօդուածն ընդունել որ Հայոցմէ բնականօրէն նահանգներուն համար մասնաւոր բարենորոգումներու անհրաժեշտութիւնը կը հռչակէ: Եւրոպական դիւանագիտութիւնը այլեւս իրաւունք չունի՝ իր խնդրոյն վրայ վէճ յարուցանել, քանի որ Եւրոպա պաշտօնապէս ընդունած է Պերլինի դաշնագրով եւ 95-ի մեծ միաձայնութիւն, որ թուրքիոյ Հայոց «մասնաւոր» բարենորոգումներ պէտք է որ չտրէ: Ինչեւրպէս հայկական դիւանագիտութիւնը պարտք ունի միայն իր որոշածը, իր խառնացած իրազեկութիւն ու արդէն պ. Տեղաւիշ թէքերէն կը հակասէ երբքի յետոյ կ'ըսէ թէ «Եւրոպիոյ մը 1895-ին եւ 1896-ին (95-ին ըսել կ'ուզէր) նախատեսուած բարենորոգումները անկեղծօրէն չեն զործարարուած: Էմարբէտ է թէ քրիստոնեաները չօնին, այդ նահանգներուն մէջ, այն կացութիւնը որոնց իրաւունք ունէին իրենց թոռնի պատճառով, Էմարբէտ է որ Հայերը մասնաւոր մասնաւորապէս խիստ վարժուածք մը կ'են»:

րացնէ: «Հակառակ ատոր պ. Տեղաւիշ իր ճառին եւ իր պերճախօսութեան մեծագոյն մասը յատկացուց այդ երեք խնդիրներուն զորոնք ներկայացուց իրեն կառավարութեան բուն գիւրքին դրդիչ պատճառը:

«Անդիմեղի է որ Եւրոպայի խորհուրդը զնդգրկել այդպիսի վէճ մը եւ թէ նոյն իսկ Ֆրանսան չի կրնար իրօք զայն մեծ խանդավառութեամբ մը նկատել:

«Կրանէի, Լորանտոյի ու Թուպինիի անուններուն հանդէպ մարդ ուսերը թօթվել է ուրիշ բան չի կրնար ընել, եւ եթէ Ֆրանսա ատկից ուրիշ ոչինչ ունի իր արարքն արդարացնելու համար, կարելի է ըսել թէ «պակիսը» վեր վերցուցին ճանն մը ճանքի ու համար:

«Անհնար է որ պ. Տեղաւիշ չունենայ խորհրդաւոր յատակադի մը, զոր արդար է մեղի յայտնել՝ երբ զայն դորձագրել սկսի: Եւ կա՞մ պէտք է ենթադրել թէ նաւատորմը զրկած է վերջ մը զընդունելու համար անճարակօրէն պատրաստուած կացութեան մը եւ թէ տակաւին վերջնապէս չի որոշած այն սխառմը զոր պիտի ընդգրկէ արդարացնելու համար՝ յայն Եւրոպային այն ծանրակշիռ որոշումներէն զոր զոր առաւ եւ այդ ցոյցը որու պատասխանատվութիւնն ստանձնեց:

«Թուսանը որ պ. Տեղաւիշ պիտի նորէն ձեռք ձգէ ինչ որ կորսնցուց Ներկայ պարագաներուն մէջ, եւ թէ իր հեղինակութիւնը պիտի չնուազի ատով, օրովհետեւ եթէ ան նուազէր, ատի վնասաւոր պիտի ըլլար քովանդակ Եւրոպային, որ մեծապէս պէտք ունի որ Ֆրանսան յաջող կերպով նուրս ելլէ Մուշիանին հետ ունեցած այս պայքարէն: »

թարկուին, եւն ազճի բարենորոգումները զոր կը յիշէ պ. Տեղբասէ, միմիայն Հայոց կացութիւնը բարւոքելու, Հայոց «մասնաւորութիւն» մը շնորհելու կը ձգտէին. ուրիշին հայ տարրը մեծա-
մասնութիւն կը կազմէր Հայաստանի մէջ՝ կամ գոնէ երկրին կարեւորագոյն տարրը կը համարուէր
քանի որ եւրոպական դիւանագիտութիւնը թուրքիոյ հայաբնակ նահանգներուն համար «մասնաւոր
վարչութիւն» մը ծրագրէց։ Պ. Տեղբասէ անձեռք բան մը կ'ընէ դարձեալ՝ Փոքր Ասիոյ սյոյ մասին
մէջ «քրիստոնեաներու ընդհանուր կացութիւնը» նախ յիշելով, եւ յետոյ Հայոց վիճակը մասնաւոր-
րեւոյթով որպէս թէ Հայաստանի մէջ Հայերէն ուրիշ բազմութիւն քրիստոնեաներ ալ ըլլալին, եւ
որպէս թէ Պերլինի դաշնագրին Նիդ յօդուածին մէջ Հայոցմէ դատուելիք ուրիշ քրիստոնեաներու մասին
խօսք մը ըստած ըլլար։ Պ. Տեղբասէ շատ թեթեւեղացած եղաւ Սուլթանին խոստմազանցութիւնը
յայտարարելով թէ «ՃՃԻ բարենորոգումները անկեղծօրէն չեն իրագործուած», մինչդեռ անոնք ոչ
միայն ընտան չեն իրագործուած, այլ եւ անոնց տեղը կոտորածներ տեղի ունեցած են, ինչ որ ճիշդ
հակառակն է բարենորոգումին (ինչպէս պիտի ըսէր պարոն տը Լաբալիս)։ Վերջապէս պ. Տեղբասէ
անձեռք բան մը ըսաւ հետեւեալ յայտարարութիւնն ընելով. «Բայց շնորհարար ալ է որ իրարու զով
գտնուող եւ յաճախ իրարու թշնամի եւ ոչ մին մեծամասնութիւն կազմող ցեղերու պէսպիսութիւնը
պարունակէ կը կենդանի վարչութեան գործը, ենթագրելով որ վարչութիւնը ուզէր օրինաւորա-
պէս կատարել իր գործը։ Այդ թուր ցեղերուն իրաւունքներուն գոհացում տալու, զանոնք բոլորն
ալ պաշտպանելու համար, պէտք էր որ գոյութիւն ունեցար ուժ մը՝ ամենուն ալ ինքզինքը յար-
գել տալու կարող, Թուրքիոյ չաճը կը պահանջէ որ ցոյց տայ թէ այդ ուժն ունի։» Պ. Տեղբասէ
ասով կ'այլափոխէ Նիդ յօդուածին պարունակութիւնը. այդ յօդուածը այլազան ցեղերու հաւասար
բութիւն չի խոստանար, այլ Հայոց համար մասնաւոր բարենորոգումներ (1)։ Իսկ պ. Տեղբասէ շատ
լաւ գիտէ որ թուրք կառավարութիւնը չուէր եւ չպիտի ունենար ոչ ուժը, ոչ ալ կամքը մասնաւոր
Նիդ յօդուածին եւ ԳՅԻ մեծօրհանոսմին նշանակած բարենորոգումներն իրագործելու, այդ ուժը եւ-
րոպական պետութիւններն են որ ունին եւ անոնց պարտքն է, անոնց գործն է այդ իրականացումն
ի գլուխ հանել։

Պ. Տեղբասէ իրաւունք ունէր ըսելու իր ճառին եզրակացութեան մէջ, թէ Ֆրանսա միայնակ
անկարող է այդ գործը կատարելու, եւ թէ այդ գործին կատարման պարտքը իր ունեւուն վրայ միայն
չի ծանրանար. բայց իրաւունք չուէր տկարացնելու, այլափոխելու եւրոպայի վեց պետութեանց
հաւաքական ստորագրութեամբ վաւերացուած դաշնագրի յօդուած մը որ Թուրքիոյ Հայոց մաս-
նաւոր բարենորոգումներ կը խոստանայ։

Կը կարծեմ թէ պ. Տեղբասէ այդ մեղմացումներուն առաջնորդուած է որպէս զի յօրօրէ Հայերը
յոյսերով գործնք շատ դժուարաւ իրականացի կը նկատէ թերեւ, գործնք մասնաւոր ըստ իրեն՝
Ֆրանսան չի կրնար իրականացնել միայնակ, բայց այդ պարտագլխին մէջ ալ, լաւաբայն էր որ պ.
Տեղբասէ, Ֆրանսայի միայնակ գործելու անկարողութիւնը բացատրելով հանդերձ՝ հայկական դատին
հիմունքը խախտող բաներ չըսէր, Լաւագոյն էր որ որոշապէս խոստովանած ըլլար եւրոպային
պարտքը Հայոց հանդէպ, եւ կոչում ընէր Պերլինի դաշնագրին ստորագրութեան պետութիւններուն
որ այդ պարտքը կատարելու համար համաձայնին վերջապէս։ Այդպէսով աւելի զօրութիւն եւ յստա-
կութիւն պիտի ստանային իր ճառին այն բոլոր մասերը ուր կեղեքուած Հայերուն նկատմամբ իր
համակրութիւնը, անոնց առաջապանքները թեթեւեղացուած իր անկեղծ քաջերին յիշեց։

(1) Այդ տեսակէտով պ. Չերազ շատ սխալ ու վնասակար յայտարարութիւն մըն է որ կ'ընէ իր
թերթին վերջին թիւին մէջ հետեւեալն ըսելով. «Իրեւել կուտանք թէ (Հայերը) պէտք չուէին մե-
ծամասնութիւն մը կազմելու» իրաւունք ունեւալու համար այն բարենորոգմանց զոր կը խնդրեն, ի-
րենք թուրք կամ փութա յայնեանիքներուն վրայ տրուապետութիւնը չէ որ կը պահանջին, այլ
հաւասարութիւնը անոնց հետ, ձիշդ փոքրամասնութիւն կազմելու համար է որ պէտք ունին եւ-
րոպայի պաշտպանութեան՝ ընդդէմ դիրքնք կեղեքող մասնաւոր մեծամասնութեան։» Հայկական
դատին հայ ախոյեան մը իրաւունք չուէր Տաճկաստանի մէջ ընդհանուր բարենորոգումներ պահ-
անջելով, օրէնքի աղին եւ հաւասարութիւն միայն խնդրելով ըսաւ անպատասխալ. եթէ Հայոց պահանջն
այդ ըլլար լոյս, պէտք էր որ երիտասարդ Թուրքերուն հետ իրանային եւ անոնց հետ ամբողջ Տաճ-
կաստանի բարենորոգմանը աշխատէին. հայ ժողովուրդը կ'ըզձայ իր երկրին մէջ յարմար կեղծումին
մէջ ունենալ վարչական ինքնօրինութիւն մը. եւրոպան ԳՅԻ մեծօրհանոսմով Հայոց այդ բաղձանքը
ընդունելի եւ գործադրելի գտաւ։ Անհերքելի որ հայ գործիչ մը առ ծրագրէն ստորակալ մը քննու-
ելուն համակարծիք ցուցնէ ինքզինքը։

Այդ ճառը սակայն չհնդ կրնար, — գոնէ առ այժմ — պ. Տեղապետի վերջին խօսքը նկատել . եւ ինչ որ պարտք ունիքք ըսելու, այն է թէ պ. Տեղապետն իբրեւ զհաւանագետ եւ իբրեւ մարդ, իր այդ ճառէն չէ որ կարելի է դատել : «Պ. Տեղապետ աւելի բան ըրած է Հայոց համար քան ինչ որ ըսաւ իր այդ ճառին մէջ» : Կ'ըսէր այդ նիստէն յետոյ պ. Տընի Քոչէնին, որ սակայն գոհ չէր այդ ճառէն : Մեր պարտքն է բողոքել այդ ճառին այն մասերուն դէմ որ սխալ են եւ վնասակար մեր դատին, բայց մենք անոր, որ այդ ճառէն հետեւեցուցին թէ Տեղապետն ալ երկրորդ Հանձնօթ մըն է, — դատուեցաւ մէկը որ նոյն իսկ Հանձնօթն նախընտրելի գտաւ, — անիրաւութիւն մը գործած կ'ըլլան . Հանձնօթ յայտնադէս հայատեաց էր, պ. Տեղապետ բարձր տրամադրութիւններով լեցուն էր զէպի շահերը, — ինչպէս հաստատած են մ.գի. Լավիսի, Պերարի, Քոչէնի, Հ. Ետրմըթանի պէս անձնաւորութիւններ, որ թեթեւ մարդիկ չեն, եւ ինչպէս կը հաստատեն իր կարգ մը գործերն ալ անցեալին մէջ, — եւ ասի նկատողութեան անուեցուցուցին մըն է, երբ մասնաւոր մտածենք թէ հայկական դատին ո եւ է չափով համակրութիւն ունեցող նախարարները չեն վխտար եւրոպայի մէջ : Իր համակրութիւնը կը կաշանայ — իր ասած հայասիրական քայլերուն նկարագրիւր զայլ ցոյց կուտայ, ինչպէս եւ իր նոյն չի ճառը, — քանից որ մէջ որ վարդերն ու հալածանքը դադարին թրքական Հայաստանի մէջ, եւ քիչ անգամ, ու շատ երկիշտ կերպով ասիւից անդին անցած է, բայց տարօրինակ պէտք չէ գտնել իր հայասիրութեան այդ սահմանափակութիւնը, եթէ նոյն . հի նիստին, նոյնինքն Հայոց դատը պաշտպանող Մարտի Սանյաւ, իր ճառին մէջ վարդերու եւ հալածանքներու դադարումը միայն կը պահանջէր (1) եւ ըսէր «Իրաւութեան» կ'առաջարկէր «Իրաւայի» հետեւեալ բանաձեւը . «Սորբորդարան, համոզուած որ Ֆրանսա պարտազանց պիտի գտնուէր Հայիւր նորանոր ջարդերու դէմ չպաշտպանելով եւ այդ պաշտպանութիւնը խաղաղական միջոցներով ապահովել որոշած» պետութիւններու հետ համաձայնութեամբ, կ'անցնի օրակարգին 2 արդ, Հայոց խնդիրը չի լուծուիր երբ վարդերն ու հալածանքները դադարին . այդ տարրական արդիւնքին համեմուց համար չէր որ 30000) հողի կորուցողքները, եւ ասակայն, պէտք է խոստովանել, հակառակ այնքան ճիշդութեամբ, դեռ եւրոպացի հայաէններէն շատերը չեն տողորուած, իրենց բոլոր աշխիւ տրամադրութիւններով հանդերձ այս պարզ ու տրամաբանական գործը իրենց փոխաներուն զրկելով կոչ մը, որուն «Բըթիթ ռէքըպլիքըն» ու «Պլոքը» շատ համակրական յօդուածներ նուիրած էին, եւ որուն մէջ կը յայտարարէր թէ վարդերուն դադարումը հայկական ի նպաստ լուծումն ըսել չէ եւ թէ պէտք է որ եւրոպա գործադրէ վերջապէս 1895) մեմորանդումով ծրարուած բարենորոգումները եթէ չ'ուզէր որ հայ ժողովուրդը «հետեւի յոսանաւորութեան արիւնքտ խորհուրդներուն» եւ «իբր ռզեւարին գերադոյն ցնցումովը Տաճկաստանի վերջնական փլուզումը յառաջ բերէ» :

Փրանք-թուրք վէճը եւ Քոմիտէի ֆրանքո-ռուս տեսակցութիւնը, եթէ իրականացումը չի բերին այն բոլոր յոյսերուն զոր առաջուց ներշնչեցին, ակադրիլին չեղան սակայն . հանրային կարծիքը Փրանսայի մէջ ի նպաստ Հայոց երեքք ամբարն չէր բորբոքած, եւ այնքան ինքնաբեր ու կորովի կերպով, որքան այդ միջոցին, ու եւ միշտ հաշուի կը դնէմ հանրային կարծիքին ուժը, որ ուշ կամ կանուխ իր արդիւնքը կ'ունենայ . ֆրանսական ամենին կարեւոր թիւրթիւրը, — «Թան», «Մաթէն», «Բըթիթ ռէքըպլիքըն», եւն, զրահանադիր երուն մեկնելէն յետոյ բացառակ յայտարարեցին, որ այդ արարքը Հայոց փրկելու համար պէտքէր որ կատարուած ըլլար . նոյն հի օրը, երբ պ. Տեղապետ սկսաւ երկայն բարակ Թուպիսիի եւ Լորանտի խնդիրները բացատրել, «Հայաստանէն ի՞նչ լուր» աղաղակեցին բոլոր երեսփոխանները, յայտնելով թէ երկու ֆրանսահայատեալ անձերու շաներուն պատգամներէն շատ ասիկ շահեկան կը գտնէին Հայոց խնդիրը : Աստի պէտք չէ մոռնալք . հայա-սիրական շարժման այդ բորբոքումը որ ի յայտ եկաւ այդ օրերուն, չէր դադար ֆրանք-թուրք վէճին փակումէն յետոյ : Լորանտի խնդիրը մէկ մասը կը շարունակէ յայտարարել թէ ֆրանք-թուրք վէճը կրնայ աւարտած համարուի . բայց թէ առով ամէն գործ կարգադրուած չի կրնար սեպուիլ Սուլթանին հետ, քանի որ հայկական խնդիրը կը մնայ իր քառասունի վիճակին մէջ . ֆրանք-թուրք յարաբերութեանց վերսկսումէն մէկ քանի օր յետոյ, «Թան»ը կը հրատարակէր խմբագրական մը ուր, բո-

(1) Պ. Տընի Քոչէնին որ այդ օրը ամենէն ճիշդ բանաձեւը առաջարկեց . «Սորբորդարան կը հրաւիրէ կառավարութիւնը Դուռը ստիպելու որ յարգէ Բաքիթ Լաւսիոնները եւ օտար կառավարութեանց հետ համաձայնելու որպէս զի Սուլթանը բռնադատեն իրազորուի Պերիլին դաշնագրին որոշած բարենորոգումները» :

գործելով Բ. Դրան արձակած մէկ հեռագրին զէմ որով թուրք կառավարութիւնը կը պահանջէր որ Եւրոպայն չմիջամտէ որպէս զի ինքը կարենայ բարենորոգումներ իրագործել, կ'եղբայրացնէր, օրհաւով մշտնապահութեան որով Թուրքիան կ'ուզէ կարծեսնել թէ ինքը, ինք իրեն ձգտելով յօտաւակամ պիտի կառարբէր ինչ որ կը մ'օրէ Եւրոպայն հրամաններէն իսկ յետոյ, կը բաւէ ինչէն այն արեւելք եւ մահուան գործը որ Հայաստանին մէջ կը կատարուէր քաղաքակիրթ աշխարհին ալքէն հետեւ եւ ուշադրութեանէն անդին, որպէս զի այդ սոփեստութիւնը ջրուռի Գլեթքէ յուսով որ պիտի միջնորդէր պիտի գլխաւորեն ի Պոլսի թէ նուազ քան երբեք տրամադիր են անաւոր պատասխանատուութիւններ ստանձնել, թեւեւեւեւ մայլելով եւ ձեռնպահ մնալով : »

Պ. Ռուանէ, որ որոշած էր, ինչպէս ծանուցած էինք, հարցապնդում մը ուղղել նոյնմեքն Կի օրը, յայտարարեց թէ, հակառակ պէտքերէն ստանալով քաղաքակիրթ կենցաղ մարտնչութեան, ինքը մտադիր էր ուրիշ օր մը իր հարցապնդումէն ընել դարձեալ, որոշ պատասխան մը առնելու համար նախարարէն. Պ. Պ. Տընքի Բոշնէն, Մարսէլ Մանպիւ եւ քիւնսթրուս գաղտնի տը Բոնսման գաղտնի պ. Տեղաւորին յայտարար թէ ուրոշած են խորհրդարանին մէջ հարցում մը ուղղել իրեն «այն միջոցներուն վրայ զոր Ֆրանսական կառավարութիւնը ձեռք առած է կամ մտադիր է ձեռք առնել գործադրել տալու համար Պերլինի դաշնադրին յօդուածները Հայաստանի եւ Սակեղոնիոյ մէջ » և կից հարցապնդումները յապաղեցան, բայց բարձր թողի չեն եղած. պիտի տեղի ունենան՝ ծնունդի արձակուրդէն յետոյ, երբ արտաքին գործոց նախարարութեան պիտի տրուի իմաստաստութիւնն սկսի, Սկզբ օրը պէտք է պիտի պարզէ իր հայկական քաղաքակրթութեան թիւերն ու իրենց կերպով, կը մտղմտէ որ երբ լինի վճարական որոշողութեան մը բերկրաւոր ծանուցումն ալ չընէ, — ինչ որ յուսուող զրական պատճառ մը չունինք ստացած, — գոնէ դարմանել իր նոյն 4ի ճառին մէկ քանի ցաւալի փրաւորել :

Պատճառ չունիք, ըսի, պէտք էր այլ ժողովարանէ վճարական որոշման մը ծանուցումն սպասելու, բայց իրաւունք ալ չունիքք ենթադրել փութալու. թէ Ֆրանսո-թուրք վէճին փակումէն ի վեր, Ֆրանսական կառավարութիւնը, ինչպէս Եւրոպայն միւս կառավարութիւնները, բոլորովին ծալած մէկդի դրած են արեւելեան խնդիրը (1) : Ճիշտագոյն վէճին փակումէն քիչ յետոյ, լրա-գիրքերը հրատարակեցին անգլիական հեռագիր մը որ կ'ըսէր թէ հիմա որ պ. Բոնսման Պոլսի կը դառնայ, պիտի վերսկսի Պոլսոյ դեսպաններուն միջեւ բանակցութիւնները Հայաստանի եւ Սակեղոնիոյ հարցերուն շուրջում մը տալու մասին, որոնք սկսած են իրենց անցեալ մասնա Եւ Ֆրանսո-թուրք վէճին պատճառով ընդհանրեցան. Թէ այս հեռագիրը որքան իր համապատասխան իրականութեան, չեմ գիտեր, կը կարծեմ սակայն թէ պէտք է զայն արձանագրել իրեն հեռագիր մը որ նշանակութեան զուրկ չէ՝ ֆրանսո-թուրք վէճին յետոյ կալով, Գալտ Ս. Ինկիւրպուրկէն «Էֆէու-նիէ» Չալիսկիոյ զրկումն ալ հեռագրին որ կը ծանուցանէր թէ յառաջիկայ քարտին Պրանսի եւ Ռուսիոյ նախաձեռնութեամբ դեսպանաժողով մը պիտի գումարուէ Պերլինի դաշնադրին յօդուածները գործադրելու միջոցներին խորհելու համար, այդ լուրը չհաստատուեցաւ, եւ նոյն իսկ հերքուեցաւ : Ամէն պարագային մէջ, ստույգ է որ Ֆրանսական կառավարութիւնը այդպիսի դեսպանաժողով մը գումարելու համար դեռ ո եւ է հրաւեր չէ ուղղած պետութեանց պ. Տեղաւոր վերջերս յայտարարած է հայալիք երեսփոխանի մը թէ այդ հրաւեր չէ ուղղած, վստահ չըլլալով որ հաստատական պատասխան պիտի ընդունի, եւ չէ ուղղած որ այդպիսի առաջարկի մը մտածումը Սուլթանը խրախուսէ եւ սրտապաշտէ Հայոց զէմ հաւանածը նորէն սատակացնելու : Բայց ինչ որ նոյնքան ըստույգ է, սա է որ պ. Տեղաւոր չէ զարարած զաղաղէ հայկական խնդիրը : Վերջ մտնէ ծանցող երեսփոխան մը վերջին անգամ զինքը տեսնելուն անոր սեղանին վրայ նշմարած է 95ի մեծամարտութեամբ պարունակող «Էնդին գիրքը» : Գլեթքէ սպասեց զէպեքերուն, առանց օղալին երգելիք օրօրելու, բայց եւ առանց վնասներ եւ թեթեւ վատութեանց մէջ գործելու :

Սա կրնանք հաստատել այսմէն — եւ ասոր համար է որ կը մտածեմ թէ ապագային չեղան մեզի համար այս վերջին զէպեքերը, — թէ Ֆրանսո-թուրք վէճին ի վեր փոփոխութիւն մը ունեցած է Թուրքիոյ Հայոց վրձնակին մէջ, փոփոխութիւն մը որ շատ յարաբերական նշանակութիւն մը ունի անշուշտ, բայց զոր պէտք չէ անտեսենք : Ֆրանսո-թուրք վէճին առաջ, անոնք էր կաղտութիւնը : Ստուրի պաշարումն էր եւ կոտորած վերահաս, Մուսի մէջ ջարդ տեղի ունեցած էր, Թալլաբալի

(1) Ընդհանրական նորագոյն լուրերը մտածել կու տան թէ շատ անգի ընդարձակ եւ լուրջ կերպով արեւելեան խնդիրը պիտի վերստին քաղուի ընդհուպ, կամ Մակեղոնիոյ, կամ Ռիբլիոյ, կամ Հայաստանի, կամ Գլովէթի խնդրին պատճառով : Պրանսի հաւանք է որ Մուսլախ Թրիքովին դրաւէ, եւ ինքն ալ Մարդը իւրացնէ, («Թիւսին դեկտ. 18ի թիւին կիսապաշտօնական մէկ յօդուած կ'ըսէ» «Մեր Ֆրանսոսացոց գործը չէ ջանադիր ըլլալ Տանկատարին մաքողութիւնը պաշտպանելու համար, ասի Գերմանիոյ գործը է» մինչդեռ մինչեւ ցարդ Պրանսի սատակ նախաձեռնանքի կ'երեւնար Տանկատարին մաքողութեան պահպանումն .) Ռուսիա համախոհ է եւ աշխույժ իտալո-ֆրանսական այս համաձայնութեան, եւ անշուշտ ինքն ալ մտկոյն մէջ իր պատճառ կը պատրաստէ : Անգլիա Գլովէթի իւրացնելու հետամուտ է : Եւ Աւստրիա մտադիր կը թուի Պոնա-ձեւրպէն անդին տարածել իր տրիպպետութիւնը թուրք հողի վրայ, Արեւելեան խնդիրը հետո է ուրին փակումն ըլլալէ այս վայրկեանին :

մէջ առաւելու գիւղ մէկանց բնակիչն էին եղած, եւ բոլոր նշանները ցոյց կուտային թէ՛ ընդհա-
նուր կոտորածի երկրորդ շրջան մը բազում էր. ֆրանքո-թուրք վէճէն ի վեր, այդ վտանգը չէղ-
քացած կը թուի: Սասունը միշտ պաշարուած կը մնայ. բայց կոտորած տեղի չունեցաւ: Մուշի
ջարդը գաղթած է, Նոյն իսկ սա տարորինակ երեւոյթիւն հանդիսասես կ'ըլլանք. քաջ Մշեցի մը,
Աւուրասիկ, խուճ մը կուտողներու հետ, Առաքելոց վանքը կ'ամբարնայ, ձեռքը չիքնայու համար կա-
ռավարութեան որ զինքը կ'ուզէր ձերբակալել, կը սպաննէ թաղմամբ: Խոսքի գինեւորներ, ու յան-
կարծ զօրքերու չղթան ճեղքելով լուսները կ'ապաստանի. ուրիշ ոեւ է ասոն, թուրքերը իրենց
կատաղութիւնը պիտի յապեցնէին՝ անդէն ժողովուրդին վրայ թափուելով ու կրնան ու ձերբակալները
ջարդելով. այժմ այդպիսի խոցովութիւններէ գոյն չանալու ձեռք թուրքը. կը զբաղի միայն յե-
ղափոխականները զսպելու գործով, իւր ուրիշ ոեւ է տեղէ ջարդի լուր ասած չունենք: Ասի ար-
գիւնքն է զայրոյթի աղաղակին զոր հանրային կարծիքը միաձայն արձակեց Սասունի Մուշի եւ
Թամգարայի ոճիրներուն ի լուր, եւ այն ճնշումին զոր ֆրանսական եւ ռուսական կառավարու-
թիւններն, ինչպէս եւ. անգլիականն ու իոյն իսկ գերմանականը, բանեցուցին Դրան վրայ, ֆրանքո-
թուրք վէճին միջոցին, հասկցնելով Սուլթանին որ պիտի հաղորդէին որ ջարդերը չարութեան
էին Կարելի է մոտեցիլ թէ Սահտ փաշայի եպարքոսութեան կոչուելն ալ անմաս չըլլայ այս փո-
փոխութեան մէջ. Սահտ փաշայն անցնալը ոչինչ չունի մեղի վատարութիւն ներշնչող, ընդհակա-
ռակն՝ քայց ապուշ մը չէ այդ թուրքը, եւ հերքեմ է որ թուրք մը ապուշ չըլլայ՝ որպէս զի ըմ-
բոնէ թէ վաճկատանին ամէնէն էական շահերը կը պահանջեն ջարդերուն զազարումը. վերջին
հեռագիր մը կը ծանուցանէր թէ Սահտ փաշա յայտարարած է Սուլթանին թէ պիտի հրաժարի պաշ-
տոնէն եթէ չընդունուին իր մէկ քանի պայմանները, որոնց գլխաւորներէն մէկն է Հայոց գոհա-

Այս բոլորը կրնան մասնակի գոհուակութիւն մը պատճառել մեզի, բայց բնաւ երբեք մեզ
չեն կրնար մղել մեր իտէլային ոչ թէ հասած, այլ Նոյն իսկ ժողոված համարելու: Մեր խեղճիկն չեն
կրնար հասնիլ ուրիշ չին ձեռնով: Անոր պիտի հասնինք եթէ մենք մեր ուժովը հիմը գնենք մեր Շէնքին,
Այդ ուժը չի պակսիր մեզի, բարոյական ուժ, ինչպէս եւ ինքնական: Բայց ցորած է ան, պա-
ռակողուած, շատ անգիւր թաքուն, ինքիւն անգիտակից, բարոյական ուժ ունենալուս մեծագոյն
ապագայը, այս վերջին գէպքերուն առիթ եւրոպական հանրային կարծիքին սենեղազորը բռնկումին
մէջ կրնանք տեսնել. հիշք տարի ատաղձ, երբ արեւուն ու կրակը Հայաստանը կ'աւրշուէին մէկ ծա-
րէն միւսը, եւրոպական մամուլին մեծագոյն մասը մեզ կը նախատար, մեղի գէմ մը դաւել, Թուր-
քը կը պաշտպանէր, եւ աշխիռ ու անխախ մամուղներու փողը կոտար մըն էր միայն որ մեզ կը
պաշտպանէր: Այս անգամ ջարդի մը ոկգնեւորութեան լուրը բաւեց, ֆրանքո-թուրք միջադէպին
հետ զուգադիպելով, որպէս զի եւրոպական լրագրիւնները գրեթէ միաձայն բողոքի ձայն մը բարձրացը-
նէին. ու գրեթէ ոչ մէկ թերթ չհամարձակեցաւ թրքամու կամ հակահայ յողուստներ հրատարակել:
Այս արդիւնքը ինքնին չէր մասնաւոր գոյանալ, անի հետեւանքն է այն կուտ հաստատմութեան ու-
րով հայ ժողովուրդը հակառակ ամենէն ծանր աղէտներուն փարած մնաց իր դատին, ու թուրք
րեծիմբն էր ամէն ձեռով կոտոր անվիհաղ շարունակեց, այն անդադրում յամառ գործունէու-
թեան որով Ներսիսայի բոլոր թերթերը խուս, համաժողովներուն, խորհրդարաններուն մէջ իր մշտա-
գոտ պահանջքը աղաղակեց ուղղակի իր ձայնովը եւ կամ եւրոպացի հայասէրներու բերնովը՝ ու
րոնց թիւն իր շարունակական ճիշդը բազմապատկեց: Նոյն ձի որը, «Հայաստան» պոռագ ֆրան-
սական խորհրդարանը՝ ասանց կուտակութեան խտրութեան՝ Թուրքիի խօսքը ընող նախարարին
երեսն ի վեր. այդ ճիշդ, որ պատմական պիտի մնայ, Հայուն բարոյական կորովին արդիւնքն էր:
Նշեմական ուժ ալ ունի Հայը, քայց ան կը մնայ տարողում կամ ինք իրեն անգիտակից՝
ինչպէս կ'ըսէի վերեւ Դադափարի մը համար գիրենք պիտի շարեն չին պակսիր: Անդամակներն ու
Սերնճեաններն ատոր ապացոյցն են. եւ. ասոնց պէս հարիւրներ յայտնին պիտի անուշուսեմ յեղա-
փոխական հզոր կազմակերպութիւն մը ունենայինք. սխալ է ըսել թէ Հայը վատասիրտ է ի բնէ.
Հայը ինք իր վրայ վատարութիւնը կ'ուսնցողացած է զարաւոր գերութեան մը մէջ. քայց առաջական
բնուած մը ունի որ. ամէն անգամ որ դիմադրելու միջոցներն ունեցած է, այդ ռաշխարի ատիւն
է դարձած պէտք է որ ամենեւեւ այդ միջոցները գտնուի, բազմապատկուի, կազմակերպուի: Ան
ուսուել քան երբեք ատենն է՝ պիտի չզգարիմ կրկնել, — որ մեր գործած մարմինները ամէն կու-
տակցական, անձնական վէճերը ոտանկոխ ընեն ու փութան անխեղապարհուն ու անկեղծօրէն լծուի
Մուրթեան գործին, որպէս զի միտաբան մարմինը ըլլայ այն ուժեղ ու մակ լծակը որուն պէտք ու-
նի Հայութիւնը՝ որպէս զի վեր վերցնէ իր ծանր ու անհրաժեշտ բեռը:

Երբեք համակարծիք չեմ որ այժմ անմիջապէս յարձակողական գործունէութիւն մը սկսին հայ
յեղափոխական մարմինները. միասնակար կը կուտան ու եւ ճշդ կամ արշաւանք. ուժի աշխարհ
կարճատեւ վատմամբներ միայն աղէտներ կրնան յարձակուիլ, եւ չեն կրնար մեզի տալ մոճակս

արդիւնքը զոր կը բազմանք ձեռք ձգել, որովհետեւ անոր պիտի հասնինք երբ փորձենք տեւական ու լուրջ ճիգը որ անհրաժեշտ է Սյոյ ճիգը այն ատեն պէտք է փորձենք երբ առաջուց վտանգ ըլլանք թէ զայն պիտի կ'արեանանք չարունակել այնքան ատեն որքան հարկաւ որ է ստիպելու համար եւրոպայէն միջամտելու և ատոր համար անհրաժեշտ է որ հայ ժողովուրդն ունենայ միակ դործուն մարմին մը, որուն շուրջ խտանայ իր ամբողջ կորովը, եւ որ լուրջ նախապատրաստութիւնով մը ամբարէ նիւթական բոլոր միջոցները որ անհրաժեշտ են գործին համար, վերջապէս գծէ ծրագիրը, որոյ, կտրուկ, սահմանափակ, գործունակ մթափրը որուն մէջ պէտք է վերջապէս կեդրոնանայ, եւ գործի սկսի երբ իրեն պէտք եղած բոլոր ուժերուն տէր զգայ ինքզինքը ։

Կայ գործ մը զոր ամէն վայրկեան պէտք է շարունակել, որուն համար ամէն ուժ բաւական է, որուն համար ամէն ռոպէ պատե՛ն է, — այն է յառաջ տանիլ եւրոպայի կարծիքը մեր դատին ի նպաստ միշտ վառ պահելու ջանքը, եւ անհպատակ մեր հայրենիքի եղբայրներուն անհատական ինքնաւ պաշտպանութեանը նիւթապէս եւ բարոյապէս օգնել, Սյոյ երկրորդ եւ կարեւորագոյն գործին մէջ գտնուեցան Հայ քաղաք ամէն ուժ որ ամենէն հոյակապ օրինակը առւաւ ։ Մշեցի սթանկիլի ազդիկը, Շողակաթն էր ան, որ նոր Յուդիթ, քնաց ձեռքովը սպաննեց զինքը եւ իրն պէս շատ կոյսեր պղծող Շէրիֆի ճերտը պէկը, Ամէն Հայ որ յարձակուա՛մ կը կրէ Ճանկէ՛ մը կամ Քիւրտո՛ մը, պէտք է որ սուղ ծախէ իր կեանքը ։ ամէն Հայ որ իր սիրելին կորսնցուցած է Թուրքին զանակին տակ, պէտք է անոր վրէժը լուծէ ։ եւ ամէն հայ թիւրք, — այլապէս պէտք չէ յեղափոխական ըլլայ կամ ոչ, այդ զաղափարը իր ամէն թիւին ճակատը դնելու է ։ Կայ գործը յեղափոխական վերջապիտի գործ իսկ չէ ։ աւելի տարրական պաշտօն մըն է, զոր ո եւ է հայ տէրտէր կամ վարժապետ պէտք է ամէն օր սորվեցնէ իր շուրջի մարդը, անտառներին իսկ իրենք ահաւոն կամ մազիլը կը գործածեն, երբ իրենց վրայ յարձակն ։ եւ եթէ Շողակաթնը բազմապատկուին, Շէրիֆիները կը նուազին ինքնին այդ զաղանները հետեւ են հերոսներ ըլլալէ ։ անոնք կը սիրեն սպաննել բայց ոչ սպաննուիլ ։

Ժող. համ. յը վերջերս, խմբաբաժանի մը մէջ օրինակ կը բերէր Բոյոնիացիները որոնք որպէս թէ միայն իրենց նիւթական ու մտաւորական զարգացմանը զաղած ըլլալուն համար, ուժ մը գույսացներ են եւ ապա պատեհողով ջարդ Բաւարիեր են անոնց ազնուականներէն երեսուն հոգի Սթալա՛ Ռուսիոյ հետ կապելու համար լեւ տարրը ։ Ասի բացարձակապէս սխալ էր. Լեհերը իրենց անկախութիւնը կորսնցնելէ ի վեր, միայն իրենց մտաւորական ու նիւթական զագացումը չէ որ իրենց գործունէութեան նպատակապէս ընտրած են ։ անոր հետ միշտ մտա պահած են յեղափոխական կեւրական ալ իրենց մէջ ։ Որովհետեւ շատ սխալ է կարծել թէ մին միւսը կ'արգիլէ ։ Ո՛վ պիտի համարձակի ըսել թէ ջարդերէն ի վեր հայ միտքը կասած է եւ Հայոց առեւտրական գործունէութիւնը բոլորովին դադրած ։ անշուշտ Տաճկաստանի մէջ Հայոց մտաւորական ու առեւտրական շարժումը մեծ վնաս կրեց՝ առժամապէս ։ բայց արտասահմանի մէջ հայ միտքը մէկ քանի անգամի շողիկներն արձակեց ինչպէս ջարդերէն առաջ շատ քիչ արձակած էր, եւ հապրիլ Մուրէ իրաւունք ունի, եւ նոյնցմէ մէկուն վրայ խօսած ատեն, ջարդերուն բերած ցնցումին արդիւնքն անոր մէջ տեսնելու ։ երկրէն գլուտ տարացնած Հայերուն մէջ կան շատ ուրիշներ ալ որ համալսարաններու մէջ պատուաւուելու վրայ են, եւ կրկնապէս հայ ու ներուժօրէն դիտակից գործիչներ պիտի ըլլան վաղը ։ կան ալ ջարդերէն ի վեր արտասահմանի մէջ առեւտրական ձեռնարկներու նուիրուած Հայեր որոնք թիւրքին նուազ անտարբեր պիտի ըլլան Գործին լան նախորդ չբլախի առեւտրականները, ինչպէս որ Յունաստանի առաջին ջարդերէն փախած եւրոպայի այլ եւ այլ կողմերը հաստատուած Յունիւրէն չառերը, հարստացած, նիւթական մեծագոյն աշակցութիւնը հասուցին յետոյ հայրենիքին վերադարձուան գործին Բոյոնիացիները զուգահեռաբար շարունակեցին իրենց բարոյական ու նիւթական զարգացման աշխատիլ ու իրենց հայրենասիրական գործը մոխրի տակ վառ պահելու ջանադիր ըլլալ ։ Ու ջժող. համ. մին անխնայատ դատաւորութեան ամենէն ջախջախիչ հեթեմը իրենք իսկ Բոյոնիացիները տուին, վրէժնին զերմանական վայրագութեանց առթիւ ամէնը մէկէն մէկ մարդու պէս ։ աւտարիական, ռուսական, գերմանական Բոյոնիային մէջ ռաբէի ելլելով՝ բողոքելու եւ իրենց ազգային իրաւունքները պաշտպանելու համար ։ եւ ճիշդ այդ կրկին ուժն ունենալուն համար է որ ջարդը երեսուն լեւ ազնուականները կը կանչէ Սթալա ։

եւ ջժող. համ. յը որ Լեհեր օրինակ կուտայ որպէս զի մենք ալ անոնց պէս ուժ մը նկատուին, եւ Արեւելքի տիրապետութիւնը իրարու ձեռքէ քաշող պատեթիւնները մեզի հայտնի դընեն, պէտք է նկատէ որ մենք Հայերս արդէն կը կազմենք ժողով մը որ հաշուի կը դրուի ։ Ռուսաստան կ'ուզէ որ Հայերը իրմէ միայն յուսան փրկութիւնը, Սափա փաշա որ նախկին հայապետաց մը եղած է, Հայոց գոհացումներ տուելը իր ծրագրին զլիսու որ պայմաններուն կարգը կը դնէ, ու երկուստարգ-թուրքերը միայն զազակցութեանը կը դիմին, եւ իրենց ծրագրին մէջ վերջապէս կը մտցընեն Յէրդ-յողաւմին գործադրութիւնը ։ Փրանսայի ամենէն կարեւոր երեսփոխանները Հայոց դատին պաշտպան կը հանդիսանան, զգալով որ Հայը Փրանսական ազգեցութեան հզօրագոյն տարածիչներն

մէկն է Արեւելքի մէջ ։ Եւ ասի՝ անոր համար որ Հայը, ինչպէս Լեւոր, թէպէտ անշուշտ անկից շատ նուազ ընդարձակ ու զօրեղ առօրեայ մը մէջ, ցոյց տուած է մտաւորական ու նիւթական ուժի հետ, յեղափոխական ուժ ։

Կայ կան մը Լեւերուն այս վերջին ընթացքին մէջ, որուն եւ իսկ կը հրաւիրեմ գրգռիցներու հետեւել, ասոր աս խոհմտութիւնն է զորանոնք ցոյց տուին իրենց արեւութեան մէջ ։ Իրենց կորովը, միութիւնը, դիմադրելու կարողութիւնը ապացուցին, բայց ոչինչ ըրին յախուած, աղետաւորաբար յանդուգն ։ Կենտոն ու փափուկ կացութեան մը մէջ ենք, ուր յոյսի նշուշներ չեն պակսեր, բայց ուր վտանգները — որ մեծ են — չեն անհետացած ։ Սխալ, քայլ մը, նոյն իսկ ամենէն աղնիւ, խանդավառութենէն ներշնչուած, կրնայ կորսնցնել տալ մեզի այն թիւ մը բանը զոր ձեռք ձգած ենք, ճշտապէս քայինք բացուած ճամբուն մէջէն, առանց վայրկեան մը ընկրկելու, բայց ամէն կոխած աղեղներնս գգուելովեմք քննելով ։

ԱՐՇԱԿ ԶՊԱՆԵՆՆ

Բարիք, 27 դեկտ. 1901

Յ. Գ. — Յունուար 20-ի օրը, պ. Ռուսնէ իր հարցապնդումը կատարեց, եւ պ. Տեղաւսէ պատասխանեց անոր ։ Այսուհետ կ'աւելցնեմ այն մէկ զանի խորհրդածութիւնները զոր այդ դէպքը կը ներշնչէ եւ որոնք բնութիւն չունին յօդուածիս պարունակած դատումներուն մէջ հիմնական փոփոխութիւն մը յառաջ բերելու ։ Շատ գեղեցիկ ճառով մը պ. Ռուսնէ հերքեց պ. Տեղաւսէի այն կարծիքը թէ Մուլի մէջ ջարդ տեղի ունեցած չէր, Հայաստանի մէկ զանի մասերուն մէջ Հայ ասորիներն մեծամասնութիւն կալ մեյն ապացուցուց յիշելով որուսթուրք պատերազմին յետոյ թուրք կառավարութեան հայաբնակ գաւառներուն սահմանագծումին մէջ մացուցած արուեստական փոփոխութիւնները, մէջ բերաւ որիք շատ մը իրողութիւններ ցոյց տալու համար թէ այն պահուն եւ ֆրանքո-թուրք վէճը պայմեցաւ, Հայաստանի մէջ հալածանքը մեծ անասկութեան մը հաւած էր ամէն կողմ, ու յայտարարէ յետոյ թէ ինքը խորհած էր որ ֆրանսական կառավարութիւնը իր յաջաբերութիւնները խելելու եւ մանաւանդ նաւատորմ մը զրկելու որոշումին առաջնորդող գլխաւոր շարժառիթներէն մին Հայոց կացութեան քարոզումը Սուլթանէն պահանջելու կամքն եղած ըլլալու էր, պ. Ռուսնէ ըսաւ թէ նոյն իսկ պ. Տեղաւսէի նոյ, հի ճառէն յետոյ իր հաւատարմը պահած էր, հիմնուելով պ. Վալտեր-Ռուսայի այդ օրն ըրած յայտարարութեան վրայ թէ «ֆրանսական արդի դաս- ինքը Ֆրանսացիներու նիւթական շահերու պաշտպանումին հետ իր մտահոգութեանց առաջին կարգը կը դասէ բարոյական չափերուն ժառանգութեան պահպանումը» ։ Եւ աւելցնեց թէ թողուր որ Սուլթանը Հայերուն ցնդումը աւարտէ «Ֆրանսայի այդ բարոյական շահերուն ժառանգութեան պահպանումին դմ» մեղադրում մըն էր ։ ու պ. Ռուսնէ եզրակացուց ։

Անվիճելի է որ Սուլթան արահայրեմին, խառնել հոգեմեծութեան, ջէյթաւի կրքերուն մէջ փողովուրդ մը կայ որ իր գոյութեան գոտեմեծութեան ունի, փողովուրդ մը որ հոգեմեծ է, որ կը մեռնի, եւ որ եւրոպան օգնութեան կը կանչէ ։ ... Ֆրանսայի աւանդը մինչեւ հոն զացած է իր օղակաւոր, իրաւունքի պաշտպան զապի նշանաւորութեամբ ։ Կը խելեմ արտաքին դրոճք պ. նախարարէն որ մեզի ըսէ թէ ի՞նչ ըրաւ այս պարտաւոր մէջ խառն համար, արգաւորութեան, քաղաքականութեան, մարդկութեան, այսինքն ֆրանսայի համար ։

Պ. Տեղաւսէ յատկօրէն յայտարարեց իր պատասխանին մէջ թէ ֆրանսական կառավարութիւնը հայկազան խնդիրը ֆրանքո-թուրք վէճին չէ կցած, որովհետեւ հայկական խնդիրը միջազգային խնդիր մըն է, որուն հանդէպ Ֆրանսան հետեւ է անտարբեր մնալու, որուն վրայ կը հրաւիրէ պետութեանց ուշադրութիւնը, բայց զոր իրաւունք չունի եւ պարտականութիւն ալ չունի միայնակ յարուցանելու, եւ որովհետեւ «հայկական խնդիրը ֆրանքո-թուրք վէճին խառնելը եւրոպային իրաւունք եւ առիթ տալ էր ֆրանքո-թուրք վէճին մէջ միջամտել, բան մը օրիշ ամենէն աւելի կարեւոր էր խուսափել ։» Պ. Տեղաւսէ ընդունեցաւ որ Պերլինի զայնաբիր պայմանադրած բարեկարգումները չէին գործադրուած, բայց ջնաց պետութիւններուն 94-ի, 95-ի, 96-ի ջարդերուն միջոցին միջամտած չլլալով եթէ ոչ արդարացին, գոնէ բացատրել, պարզելով թէ ինչպէս նոյն իսկ Պերլինի վերաժողովին մէջ պետութիւնները ետ կեցած էին անմիջապէս կամ հաւաքաբար ընդի որ ուժ գործածելով բարեկարգումները գործադրելու պայման մը գնել, որովհետեւ վախճած էին որ ասի եւ րոպական պետութեանց միջին աղետաբեր թաղիւտ մը կը նար յառաջ բերել, Սա- կայն պ. Տեղաւսէ աւելցուց հետեւեալը, — եւ իր այս ճառին ամենէն կարեւոր մասն է այդ ։

Երբայ այդ դէպքերը նոր կացութիւն մը ստեղծեցին, եւ կարելի է ինքնին հազնել թէ անոնց վերադարձը իրենց ամբողջ սրտեմեծ մէջ դիտել յարաւանքից այն ահլը խնդիրները զորոնք իմաստեղին կ'ազնն մեկ գոյմ գնել ։ Անոնց վերադարձին սպառնալիքն իսկ զանոնք մեկտեղ հանելու բնութիւնն ունի ։ Սակայն փոխել ինչ որ պաշտպանութիւններ արեւց ինչքան անպատեղ չէր պիտի կողպատուէր պիտի շարունակէր թալալ, կամ որոնք զինքնք պիտի միշտ ենթադրուած տեսնէին շատ յոռեմի անպատեհաւ ժացած ուժերներու, պատմութիւններու, վերջի մը վերջու մտածեմ թէ ամեն բան նախամեծար է քան կոտորածի մը մշտաւաղին ներքեւ այդ կեանքը ֆրանսական կառավարութիւն իր ըսող կրցածն ըլած է Հայոց վեճակին դաւաճութեւնը մեղմացնելու, պատրաստուելու վրայ եղող ջարդեր աղեղնելու համար, (պ. Տեղաւսէ

կարգաց չափաբան գաղափար կորուստ չէլու մը մէջ նամակը, որուն տնակը չուզէ յայտնել, և որ կ'ընէ, Գեորգի-եան առաջին տնակնցաւ շնորհիւ զիսկապետներուն յանդիմանութեանց և զհետադարձական յարաբերութեանց խզմանը ֆրանսական կառավարութեան, որուն կորովի ընկալածը սմանումն ապշեցունէր զորքերն»

«Եւստիք վերնաշէն բաւական համար, — Եզրակցուց Կ. Տէրլաս, — Նայրը եւ անոնց հետ» իրենց պէս ուրիշ կէ-ղեքառանձեւ ալ, կարողութեան ուրիշ մասերուն մէջ, պիտութեանց միտմանութեանը որ պահանջներն լինանք որ հակառակ են կարծելու թէ ոչ ինչ աւելի գիւրդին է քան այդ միմտմանութեանը, թող համէն չիշէ Պերլինի վիճաբանութեան պատմութեանը, թող իւրիշն դարձեալ այն դրամագիրի, փափուկ, ծանրակշիռ խնդիրներուն զոր կարող է առ արիւնցին, եւ սակայն իրենց գործակալութեան օրինակը միմտմանութեան մէջ, ուր, և հակառակ ա՛յնքան թիրեխութեանց և զփառութեանց պատճառներու եւ պարտականութեան, պիտաւթիւններն իրենց միտմանը պահպանեցին. թող, կառույթ մտանել թէ այդ պիտի ճիգ մը իրենց բարի կամեցողութենէն վեր չէ:

«Արդէն ինչորք լուրջութեան իրեն հպատակ եղող ուս կամ այն ցեղին համար առանձնաշնորհութիւններ կորզելու վրայ չէ՞ գործեց ան կարենալ գործունի զբաղի ցեղերը հարստասարեւուն համար, ինչորքը... (Կ. Ռուսնէ կ'ընդմիջէ) «Ապրիլու տաճանաշնորհութեան թիւքը տայու վրայ չ'» ինչորք՝ կայսրութեան բոլոր ժողովուրդներուն համար, առաւել կ'ընծայէ եւ ցեղի խորութեան, արքայադատ վարչութիւն մը եւ անդովճակալ արքայութիւն մը ձեռք ձգելու վրայ է: Ինչորքը մասնաւոր՝ կենսոքի ապահովութեան ձեռք ձգելու վրայ է, որ այնքան հարկաւոր է թուրքիւր գոյութեանը որքան Եւրոպայի հանդարտութեանը համար: Գնծը բեր թէ կարեւորութիւն չունի այն ձեռք որով պիտաւթիւնները յարմար պիտի նկատուին միմտմանը. բայց միտման զիւնն լուրջութեան եւ կամ նախընտրելի աւելատեղին խախտած հետ, իրենց փոքրը անշուշտ լուրի պիտի ընէ ամենեւեւ ալ ցոյց տային համոզումը մը զիւրեք պատկառելի համար ի գործ դրուած ամէն ջանք յուսադրեցնելու շարժումով, իսկ եւ՝ առիւ քաղաքական բարի նախադասութեան գործ պիտի ըլլար այնքան որքան մտքովային համաբաշխութեան և եւս որք ոչ ոք կրնայ տարակարծ թէ ֆրանսէն, որ արդէն ընտել է այն բոլոր գիտութեանը զոր միտմանի կրնար ընել, պարտաւոր է եռանդագին գործակցելու այդ գործին, համալուծման ըլլալով որ թուրքիւր անկեղծ բարեկամ ցոյց տուած է ըլլալ ինչեղիքը՝ անոր յիշենելով թէ կառավարութեան մը երկայն տառն իրաւով կերպով ինչ քանդիկ կամ թուլ չի տար որ քանդիկ իր գոյութեան պատճառները»

Պ. Ռուսնէ, և հակերձ պատասխանին մը մէջ, ընդունեցաւ որ ֆրանսական կառավարութիւնը արգիւնաւոր ջանքերը բրած ըլլայ կարգ որ աղէտքները արդիւնեւ համար, եւ թէ նաւաստիներն ուղարկելու ընդունաւոր վարդիւրմ ընտրելու մարտի մը գործածութիւնը կանցեցուցած ըլլայ, «Բայց՝ հարցուց՝ ո՞վ կ'ապացուցանէ թէ յառաջիկայ գարնան վարդիւրմ պիտի չ'վերականգնի, ցաւ յայտնեց որ ֆրանսական կառավարութիւնը չ'աշխատեց իրենց կայսրութեան տեսական բարոյութեանը պահանջով չ'ըլլայ նաւաստիները զըրկած տառն, և յայտարարեց թէ այս անգամ իմէ՞ գարնեալ վարդիւրմ տեղի ունենան, Եւրոպա, և առաւել աւելն բանին տեղեկացած է. աւելի ծանր պատասխանատուութիւն մը պիտի ունենայ:

Պ. Երնի Գուշէն յայտարարեց թէ եւրոպական տակնուվրայութեան մը վրասեղ ասոր գոյութիւն չունի՝ միջազգային արդի կարգութեան բերմամբ, թէ արեւելեան խնդիրը կորսնցուցած է այժմոյին սուր ձեւը զոր ունէր տառնելով. այն խնդիրը որուն լուծումը կը պահանջուի, Պերլինի վիճաբանութեան մէջ արդէն որդոյն, լուծում չ'ունի ինչորք մը է:

Այսպէս ուրեմն, Կ. Տէրլասն որդոյն պէս յայտնեց թէ ֆրանսական կառավարութիւնը ֆրանսա-թուրք վիճին չէր կցած հայկական խնդիրը՝ առիւ գիտելինք արդէն, բայց ասիկց չենք կրնար նուրէն հետեցնել թէ պ. Տէրլասն փորձած ըլլայ Գիտելինքն որ տակնուվրայութեան մէջ որս կառավարութեան հետ համաձայնութեան մը գոյացնել հայկական խնդրոյն լուծմանը ձեռնարկելու համար. այդ բարի փորձած եւ չ'աջողած ըլլալուն վրայ Կ. Տէրլասն ընկալանաբար չէր կրնար բնմէն խոսիլ, «սա հաստատ է որ Կ. Տէրլասն, իմէ՞ հայկական խնդրոյն հիմնական լուծման նախաձեռնութեանը փորձարար-թուրք վիճին չէ կրցած կցել բաղմաղով պատճառներով. անտարբեր չէ մնացած սակայն ճիշդ ալ զոր միջոցին չ'աշխատեց ընդհանուր վարդիւրմ վտանգին հանդէպ, եւ ձեռքի տակէ աշխատած է այդ վտանգը չէզոքացնելու, եւ յաջողած ալ է, քանի ժամանակաւոր կերպով» ինչպէս Կ. Ռուսնէն ալ կը խոստովանուի, և հայկական խնդրոյն արժատական լուծման գաղով, Կ. Տէրլասն անըն-բարեւոր կը գտնէ որ Պերլինի դաշնագիրը ստորագրող բոլոր պետութիւնները ու շարքութիւն, դար-ձնեն այդ խնդրոյն եւ փութման գայն լուծել, միշտ սակայն հայկական խնդրոյն արժատական լուծ-ծումը չ'աշխատեց զի մը ուղղութիւն միտմանութեան հաւանականութիւնը վերջնական բարեւոյթութիւն է. Տե՛հա կատարելի մէջ ընդհանուր բարեկորդմանց հաստատութիւն մէջ միայն կը յամարի տեւանել, և մնէր պէտք է բողոքենք ատոր դէմ, — թէպէտ, նորէն, Կ. Ռուսնէն ալ ուրիշ ըսն չ'պատահեց բայց իմէ՞ չ'հաղածեցնելու զպարտումը Պ. Տէրլասն շատ օգտակար յայտարարութիւն մը բրար. սակայն, և բնկով թէ, հայկական խնդրոյն վտանգութեան կ'ընտանութեան եւրպական պետութեանց բարի կա-մեցողութեանէն վեր չէր անոր լուծմանը ձեռնարկել, Եւրոպացի նախարար մը ուրեմն հաստատած եղաւ անա, անգամ որ եւս, թէ անկարելիարիւն չի լին հայկական խնդրոյն լուծումը: Վերջապէս Կ. Տէրլասն ընդունեցաւ թէ Եւրոպայի անդարձութեան շարքահաղումը կրնար աւելի աստակացնել միջազգային տակնուվրայութեան վտանգը, եւ խոստովանեցաւ թէ Հայոց վիճակն այնքան հաւա-ւոր է որ բնական է որ պիտոյնք ժգճաւանջին ներքեւ ապրելին նախաձեռնար համարին անկե թան: Այդ ամէն բանը շատ նշանակալից է: Ան բոլ կրնայ ուզել թէ ընտել է որ լուծուած Հայերն, զիւրեք ցնցել ուղղորդներն իրենց վրէժը լուծելու համար մղուին զիմիւր այն բոլոր միջոցներուց զոր յուսանաւորութիւնը կը ներշնչէ նախարարը մը բերինք մէջ՝ այդ խոստովանութիւնը հետո է անշահեկան ըլլալէ: Եւ այդ միայն կը բաւէ որ յուշեմար 20՝ օրը կորստած օր մը չ'նկատուի: